

Kowalczyk, Elżbieta

Krajobrazy kulturowe : Janowo nad Orzycem

Światowit 1 (42)/Fasc.B, 138-146

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krajobrazy kulturowe – Janowo nad Orzycem (Pl. 61-62; 102.2)

Prowadząc badania terenowe i przemierzając na piechotę północne Mazowsze, często zadaję sobie pytanie jaki procent tamtejszych mieszkańców i nader rzadkich turystów, zdaje sobie sprawę z tego gdzie mieszkają i na co codziennie patrzą? Podobne jest przy lekturze części prac naukowych, w których natrafiam na liczne potknięcia merytoryczne, będące wynikiem słabej znajomości geografii i dziejów tego regionu. Przykładem niech będzie uznawanie za górny bieg Orzycza jego lewego dopływu Wiewni, lokalizacja zaginionego bagna *Tlokunpelk* w miejscu wypiętrzenia morenowego, bądź twierdzenie, iż równoleżnikowy bieg Orzycza jest naturalną granicą osadniczą o wczesnej metryce, podczas gdy w rzeczywistości jest to granica sztuczna, do tego późno wyznaczona.

Znikoma lub raczej zanikająca świadomość historyczno-kulturowa miejscowej ludności owocuje niszczeniem kształtowanego przez setki lat krajobrazu kulturowego, czego przykładem jest nieustanne rozkopywanie kurhanów lub decyzje powiatowych, miejskich i wojewódzkich architektów, pozwalających na stawianie koszarów architektonicznych, na przykład bawarsko-disneyowskich zamków na peryferiach Mławy. Z tego też powodu, tylko w nielicznych miejscowościach można natrafić na nieskażony lub skażony w minimalnym stopniu historyczny kształt osady i jej zabudowy. Jednym z takich miejsc jest Janowo (Janów) nad Orzycem, niegdyś miasteczko, obecnie wieś¹.

Dzieje miasta

Janowo założone zostało w 1421 r. na prawie chełmińskim przez księcia mazowieckiego Janusza I (Starsze-

go), aliści jego początek, jak można wnosić z dokumentu lokacyjnego, jest nieco dawniejszy, skoro mówi się w nim już o istniejącej *civitas* i o *locatos et locandos*². Na cześć tego księcia miasto przybrało nazwę Janowo Miasto (*Janowomyastho*)³, a pierwszym jego wójtem był Mikołaj, zwany Wańkiem⁴.

Miasteczko powstało na samej granicy mazowiecko-krzyżackiej, nad granicznym Orzycem. Lokalizacja nie była przypadkowa. Na tym krótkim, równoleżnikowym odcinku rzeki, w miejscu późniejszego Młyna Janowskiego, około 800 m na zachód od późniejszego miasta, funkcjonował w średniowieczu bród Sgiersk, zwany po prusku *Singurbrast*, czyli Szczygli Bród, poświadczony po raz pierwszy w latach 1335-1341⁵. Przez bród ten, broniony od północy przez czterokilometrowy wał podłużny (*Stary Wał*) (pl. 102.2), prowadził szlak z głębi Prus na Stare Mazowsze. Szlakiem tym, oprócz kupców, przemieszczały się oddziały pruskie najeżdżające Mazowsze, a zapewne też i polskie wyprawy zbrojne skierowane na Galindię. Kolejna mazowiecka zaporą blokowała szlak około 10 km dalej na północ, między późniejszymi wsiami Zimna Woda i Wały. Był to również wał podłużny, zwany obecnie *Szwedzkim Wałem*⁶. Układ wałów, ich konstrukcja wewnętrzna, a także fragmenty odnalezionych naczyń ceramicznych, jednoznacznie wskazują na to, że wzniesli je Mazowszanie, a zatem i na to, że granice władztwa polskiego sięgały wcześniej dalej na północ, w głąb pogranicznych puszczy.

Wedle świadectwa z początku XV w. przy brodzie znajdowała się *villa Comorowgrad*, a sam bród określany był jako *passus in Comorowigrod*⁷. Człon utożsamiający tej nazwy sugeruje, że początkowo była to nazwa grodu, dołąd nieodnalezionego, wzniesionego przez stronę mazo-

¹ Istniejące piśmiennictwo podaje bardzo oszczędne wiadomości o Janowie. Najwięcej zawiera ich, wraz z odniesieniami do źródeł, książka S. PAZYRY, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959 oraz artykuł M. ŁODYŃSKIEJ-KOSIŃSKIEJ, *Czyżby renesansowa „città ideale” na Mazowszu?* *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 16, 1971, fasc. 1, p. 205-223, poświęcony założeniu urbanistycznemu miasta i uwzględniający w dużym stopniu przekazy źródeł pisanych, w tym archiwalnych.

² Dokument lokacyjny wydrukował W. H. GAWARECKI, *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, Warszawa 1828, p. 93-98; *Metryka Koronna* 3, 72 (c. 1456 r.), (dalej cyt. MK), wypisy w kartotece Zakładu Atlasu Historycznego Mazowsza IH PAN w Warszawie. Patrz też A. BORKIEWICZ - CELIŃSKA, *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370-1526)*, Wrocław 1970, p. 151; *Słownik Geograficzny Króle-*

stwa Polskiego (dalej cyt. SGKP), vol. 3, Warszawa 1882, p. 433.

³ W połowie XV w., w źródłach krzyżackich nosi nazwę *Jonemeste*, a jako *Janoua sonsten Janumest genant* pojawia się na mapie C. Hennenbergera z 1576 r. i w jej omówieniu, *Ercle- rung der preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595, p. 160.

⁴ MK 3, 68 (c. 1456 r.).

⁵ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza. Cz. 2, Dokumenty z lat 1249-1355*, I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, eds. przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław 1989, nr 248, 257 (dalej cyt. NDKM).

⁶ O umocnieniach tych patrz E. KOWALCZYK, *Wały podłużne pogranicza mazowiecko-pruskiego*, Mazowsze, 1994, nr 1, p. 1-5.

⁷ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, vol. II, I. Zakrzewski ed., Poznań 1893, p. 63 art. XVI i p. 193 (dalej cyt. Lites).

wiecką. Ludność wsi, a może osady targowej, korzystając z przygranicznego położenia trudniła się handlem, jak na to wskazuje przykład Mikołaja, poddanego księcia Janusza I, obrabowanego przez Krzyżaków około 1411 r.⁸ Wieś początkowo położona była zapewne po obu stronach Orzyca. Jej część mazowiecka przekształciła się wkrótce w Janowo, a część leżąca po stronie zakonnej zachowała status wsi i nosiła skróconą nazwę Komorowo (*Camerau*, w różnych odmianach pisowni) lub jej niemieckie tłumaczenie – *Mockenberg/Mucolburg*, później *Mückenhausen*⁹. Możliwe jest też, że część osady leżąca na północnym brzegu Orzyca powstała dopiero po wyznaczeniu granicy w 1343 r.

Z braku badań archeologicznych nie wiemy, jak daleko wstecz można cofnąć metrykę tej osady. Wydaje się, że już na przełomie XIV i XV w., a zapewne i w drugiej połowie XIV w. była ludna i liczyła się w handlu mazowieckim, skoro był w niej kościół wymieniony w dokumencie lokacyjnym. Sądząc z wezwania, św. Jan Chrzciciel, był on fundacją księcia Janusza I, czyli że został wzniesiony po 1374 r., gdy to książę ten, jeszcze za życia ojca otrzymał własną dzielnicę¹⁰. Św. Jan Chrzciciel był też patronem miasta, na co wskazuje jego głowa umieszczona na pieczęci miejskiej, znanej od 1483 r.¹¹

Wytyczenie linearnej granicy państwowej między państwem zakonnym a Mazowszem w 1343 r. umożliwiło Krzyżakom podjęcie zorganizowanej akcji kolonizacyjnej po północnej stronie granicy. Do końca XIV w. powstało tu ponad trzydzieści nowych wsi, których część była kontynuacją starszego osadnictwa mazowieckiego oraz dwa miasta położone nad Nidą: Działdowo (1344 r.)

i Nidzica (1381 r.). Jak proces ten przebiegał po południowej, mazowieckiej stronie granicy nie bardzo wiemy, bowiem brak odpowiednich dokumentów. Zapewne był nieco opóźniony, zwłaszcza na skutek oddania w zastaw zakonowi Zawkrza (czyli ziem między Wkrą a Łydynią i Orzycem) w latach 1384-1399 i 1407-1411. Stąd lokalizacje dwóch miast: Mławy w niedzielnym księstwie synów Siemowita IV – Siemowita V, Kazimierza II i Włodzisława I oraz Janowa w księstwie Janusza I, nastąpiły dopiero w 1429 i 1421 r.

Zagęszczenie sieci osadniczej po obu stronach granicy, a zwłaszcza powstanie miast, spowodowało przesunięcia biegu dotychczasowych szlaków drogowych i powstanie nowych¹². I tak drogi od brodu na Orzycu wiodły już nie tyle w głąb Prus, co do Nidzicy, a po stronie mazowieckiej nie tylko do Ciechanowa, ale i do Przasnysza, Chorzeli i Mławy. Jakkolwiek był to szlak lokalny, to miał liczące się znaczenie gospodarcze, o czym świadczy rozwój Janowa. Dalsze zmiany w przebiegu dróg po stronie mazowieckiej nastąpiły w dobie obecnej na obszarze Gór Janowskich. Istniejąca szosa poprowadzona jest nieco dalej na wschód od *Starego Gościńca*, którą to nazwę odnajdujemy na mapach topograficznych. Inna zmiana nastąpiła z chwilą wybudowania w okresie międzywojennym mostu koło Szczepkowa-Giewartów¹³. Odtąd droga do Mławy wiodła już nie przez Młyn Janowski, a przez most usytuowany około 900 m dalej w górę rzeki.

Prawie natychmiast po lokacji Janowo nabrało znaczenia jako punkt kontaktów mazowiecko-krzyżackich. O ile bowiem jeszcze w 1401 r. Wielki Mistrz Krzyżacki zaproponował księciu Januszowi I odbytej zjaz-

⁸ Lites, vol. II, p. 63. Być może zapis dotyczy jednak mieszkańca krzyżackiej części Komorowa, bowiem Janusz I po bitwie grunwaldzkiej przejął Nidzicę i przyległe terytorium.

⁹ E. KOWALCZYK, *Komorówogród – zaginiony gród na pograniczu mazowiecko-pruskim?*, in: Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Warszawa 1996, p. 159-161. Z przykrością muszę stwierdzić, iż publikacja ta pełna jest błędów literowych, których nie mogłam skorygować, gdyż nie otrzymałam korekty. Nazwa niemiecka jest kalką nazwy polskiej. Niemiecka *Mücke* - 'komar', to staropolski *komor* - 'komar'.

¹⁰ T. ŻEBROWSKI, *Kościół (XIV – początek XVI w.)*, in: Dzieje Mazowsza do roku 1526, A. Gieysztor, H. Samsonowicz eds., Warszawa 1994, p. 350 uważa, że osada poprzedzająca miasto powstała w drugiej połowie XIV w. po wytyczeniu granicy w 1343 r.

¹¹ M. GUMOWSKI, *Herby miast województwa warszawskiego*, Miesięcznik heraldyczny 16, 1937, nr 4, p. 55. Pieczęć ta znana jest jeszcze z 1533, 1535 i 1553 r. Jak dotąd nie wyjaśniono dłaczego jej legenda brzmi SIGILLUM + CIVITATIS + PYLCZE. Nie ma też żadnych przesłanek wskazujących na to, że była to pierwotna nazwa tego miasta.

¹² O tym, że tak istotnie było przekonuje zapis z dokumentu lokacyjnego Mławy, mówiący o tym, aby w miarę możliwości kierować drogi do miasta, jednak bez szkody dla okolicznej szlachty (*Insuper volumus quod omnes viae possibiles sine terrige-*

narum Nostrorum praejudicio atque nocumento, ad civitatem Nostram convertantur et converti debent), W. H. GAWARECKI, *Przywileje...*, p. 130; *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu* (dalej cyt. S. w. płock.), fasc. 3, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Warszawa 1998, p. 199.

¹³ Na mapie S. Suchodolskiego (Suchodoletz) mającej podwójną legendę, *Exacte Delineation der General Landes Grentzen dess Königl. Amts Neydenburg. Wie dieselbe von der Buchstabe M den Orzecz Fluss Entlang, mit dem Herzogthumb Mazow und dero Lande Pobosania, biss an dass grosse Schuttung am Fluss und dann biss Buchstabe N Amt Soldau undt anfang dess Langen Grentz Wall 3 2/4 Meil lang sich Erstrecken Nebst Specicirung, allen an der Grentze gelegenen Kirchspillen Dörffern, Privilegia, Huben Zahе und Besitzern / Exacte Delineation der General Landes Grentze dess Königl. Amts Soldau. Wie dieselbe von der Buchstabe N an dem Amt Neydenburg mit dem Hertzogthumb Masow den 3 Meil Langen Grenzwall und dan biss an dass Fluss Neyda oder Dzialdowka Soldau biss an die Buchstabe O und Culmische Bischoffthumb und Welle Fluss biss an die Buchstabe P. und dass Amt Gilgenburg 7 1/4 Meil lang sich Erstrecken Nebst Specificirung allen der Grentze gelegenen Kirchspillen Dörffern, Privilegia, Hube Zahе und Besitzern*, skala ok. 1:50 000, [1705], nie oznaczono mostu na Orzycu w Janowie, jakkolwiek zbiegają się tu drogi z Prus i Mazowsza. Mapa jest przechowywana w zbiorach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem.

du w celu ułagodzenia konfliktów przygranicznych w *Comorougrad*¹⁴, a w 1420 r. miejsce odbycia rozmów dotyczących ostatecznego wyznaczenia granicy mazowiecko-krzyżackiej, określono jako *uff dem forte Singirbrast*, czyli przy brodzie Sgiersk, oraz *czu Mockenberg off der Oretsch*¹⁵, czyli właśnie Komorów, o tyle w 1447 r. na miejsce zjazdu w sprawie uregulowania sporów nadgranicznych wybrano Janowo¹⁶. W warunkach rozejmu mazowiecko-krzyżackiego z 1459 r. postanowiono, aby zjazdy dla rozstrzygnięcia tych spraw odbywały się co roku w styczniu, na przemian w Janowie i Działdowie¹⁷, a następnie w 1472 r. ustalono, że miejscami spotkań obok Janowa będzie Mława i Nidzica¹⁸.

Janowo rozwijało się szybko i przed 1437 r. wchłonęło sąsiednią wieś Mączki¹⁹, a po inkorporacji Mazowsza stało się miastem królewskim. Wedle lustracji z 1565 r.²⁰ było trzecim co do wielkości miastem ziemi ciechanowskiej, choć zachowało typowy, handlowo-rolniczy charakter, posiadając 252 domy i 30 włók ziemi (w tym trzy należące do wójta i dwie do proboszcza), którego mieszkańcy *inszej roboty nie mają, jedno piwo warzą, a rolę orzą*. To uwarzone piwo znajdowało zbyt na cotygodniowych targach we wtorki oraz w czasie trzech jarmarków (ustanowionych w 1473 r. przez księcia Janusza II²¹) na św. Stanisława, św. Jana i św. Andrzeja, na których *bywa dosyć przekupniów i kramów z Prus i bydła dosyć*. Piwo wywożono również do Elbląga²². Oprócz bydła

handlowano mięsem, choć nie było tu jatek miejskich, a rzeźnicy sprzedawali je *pod sieniami* swoich domów, także w niedziele i święta. Bardziej urozmaicony i prawdziwszy obraz struktury zawodowej mieszkańców Janowa dostarcza nam w dwa lata później *Rejestr Poborowy*²³. Dowiadujemy się z niego, że w mieście pracuje trzech kowali, dwóch zdunów (czyli garncarzy)²⁴ i kuśnierzy, po czterech cieśli, krawców, bednarzy, kołodziejów i ogrodników, sześciu szewców, pięciu rzeźników, ośmiu piekarzy, dziesięciu przekupniów i siedmiu komorników. W mieście były w tym czasie, nadane w dokumencie lokacyjnym, postrzygania, łaźnia i waga. Pobierano tu cło ziemne i mostowe (komora celna poświadczona od 1527 r.²⁵) od bydła i koni pędzonych do Prus²⁶. Mieszczanom przysługiwało prawo korzystania z pożytków przylegającej od południa puszczy janowskiej²⁷ oraz sądenia wszelkich spraw kryminalnych. Egzekucje odbywały się na niewielkim pagórku na północnym krańcu Dębowych Gór, o nazwie Szubienica, około 1,5 km na wschód od Janowa, przy drodze do Przasnysza²⁸. Przy mieście istniały dwa młyny. Pierwszy z nich, zwany Młynem Janowskim, znajdował się na Orzycu, drugi młyn „na Zdrojach” był wówczas opustoszały, z przerwaną groblą. Oprócz innych powinności Janowo miało obowiązek w czasie pospolitego ruszenia wystawienia razem z Przasnyszem, a później i z Chorzelami, wóz wojenny, co jednak opłacano sumą 10 florenów.

¹⁴ Ordensfolianten, nr 3, p. 66, 68, za M. RADOCH, *Z dziejów stosunków mazowiecko-krzyżackich na przełomie XIV i XV wieku*, in: *Od starożytności do współczesności. Studia historyczne*, J. Śliwiński ed., Olsztyn 1997, p. 90; *Idem, Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa krzyżackiego w Prusach w latach 1385-1407*, Olsztyn 1998, p. 85.

¹⁵ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376-1430*, A. Prochaska ed., Kraków 1882, p. 478 przyp. 1. Kontekst topograficzny obu zapisów pozwala na utożsamienie tych miejsc.

¹⁶ *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert*, vol. II, E. Weise ed., Marburg 1958, nr 206.

¹⁷ Za W. SIERADZAN, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1411-1466* (w druku).

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, T. Lubomirski ed., Warszawa 1863, nr 226; MK 5, 63.

¹⁹ MK 3, 320-320v (c. 1456 r.).

²⁰ *Lustracja województwa mazowieckiego 1565* (dalej cyt. *Lustr.* 1565), vol. 2, I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka eds., Warszawa 1968, p. 35-39.

²¹ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej cyt. *MRPS*), vol. V/1, T. Wierzbowski ed., Warszawa 1919, nr 3835.

²² *MRPS*, vol. V/1, nr 1334.

²³ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. V *Mazowsze*, A. Pawiński ed., Źródła dziejowe, vol. XVI, Warszawa 1892, p. 339.

²⁴ Warsztaty ich mieściły się zapewne w północno-zachodniej części miasta, gdzie istnieje ulica Zduńska.

²⁵ *MRPS*, vol. IV/1, Warszawa 1910, nr 5230. Miejsce pobierania cła mostowego nie jest oczywiste. Mogło się ono znajdować w samym Janowie, jak też przy Młynie Janowskim, za czym przemawiałby układ dróg.

²⁶ W 1565 r. cło wynosiło 1 gr od konia, 9 denarów od wołu i jałowki, co dawało roczny dochód 8 florenów. J. SENKOWSKI, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965, p. 73, 77 przyp. 147 podaje natomiast, że w XVI w. pobierano w Janowie następujące opłaty celne: 1 gr od konia w zaprzęgu lub wierzchem, 1/2 gr od wołu, krowy lub jałowki i 1/6 gr od barana, wieprza i owcy, a uzyskiwany dochód (wraz z komorami w Przasnyszu i Chorzelach) osiągał 40 florenów. Wedle J. POWIERSKIEGO, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, vol. 1, Malbork 1996, p. 185 pobieranie cła lądowego mogło poprzedzać powstanie miasta.

²⁷ W dokumencie lokacyjnym miasto otrzymywało las o nazwie *Lang – Łąg*.

²⁸ *Materiały do dziejów ziemi płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII w.*, vol. 7 [Ziemia przasnyska], M. M. Grzybowski ed., Płock 1995, p. 77 nazwana jest ona „szubienicą budzyńską”. Jej pozostałości widoczne były jeszcze w 1878 r., J. OS[IECKI], *Z przasnyskiego, w marcu 1878 r.*, *Korespondent Płocki*, 1878, nr 28, p. 3. Drobniejsze występek karano kuną, która w 1772 r. znajdowała się w kruście kościoła. Miejscowy proboszcz kazał zakuc w nią burmistrza, gdy ten pijany wtargnął na nabożeństwo, *ibidem*, nr 29, p. 2.

Z nadania Zygmunta Augusta od 1550 r. miasto dzierżał Jan Dzierzgowski, wojewoda i wicesgerent mazowiecki²⁹, który wcześniej, bo już w 1545 r. wykupił wójtostwo w Janowie z rąk Wojciecha Nartowskiego³⁰, a następnie jego syn Szczęsny Zbożny³¹, kasztelan zakroczymski, który terroryzował jego mieszkańców, mimo istniejącego samorządu, burmistrza i rady. Uwięził on i ukarał ośmiu mieszczan za to, że udali się ze skargą do króla, a także przejmował ich własność i zmuszał do pracy na własną rzecz. Zawłaszczwał też znaczne obszary otaczające miasto królewskiej puszczy janowskiej, przyłączając je do swojej wsi Zdziwuj. W rękach tej rodziny (wdowy, Anny ze Szreńskich Dzierzgowskiej) Janowo pozostawało do około 1580 r.³² Następnym dzierżawcą był Adam Kosmaczowski, który w 1598 r. przekazał miasto Pawłowi Duczyńskiemu. Ten pozostawił je w dożywociu żonie, Katarzynie z Mostowskich, która posiadała je do 1630 r.³³ Potem Janowo było w dzierżawie u Stanisława Krasieńskiego, którego w 1647 r. zastąpił Hieronim Młodzianowski wraz z żoną, a po jego śmierci, w 1660 r., nadane zostało Tomaszowi Karczewskiemu³⁴. W źródłach zachowała się wiadomość o innym dzierżawcy, który dopuszczał się nadużyć. Był nim Stanisław Radzyński, mający miasto w dzierżawie od 1754 r. do rozbiorów³⁵. Wójtostwo, o którego pierwszej sprzedaży dowiadujemy się już w kilka lat po lokacji, w 1430 r., gdy warte było 60 kop groszy praskich³⁶, także przechodziło z rąk do rąk, a na należących do niego wólkach założono folwark³⁷.

Jak wspominałam, jeszcze przed nadaniem osadzie praw miejskich erygowano w niej parafię z kościołem pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela i późniejszym św. Rocha. Obok kościoła znajdowała się plebania³⁸, a wedle wizytacji

z 1599 i 1609 r. także szkoła i dom zajezdny³⁹. Drewniany kościół, z wieżą w fasadzie zachodniej znajdował się w północno-wschodniej pierzei rynku. Zbudowany był z drewna i on to zapewne spalił się w czasie potopu, w 1656 r.⁴⁰ Zdaniem M. Łodyńskiej-Kosińskiej nowy kościół został odbudowany w tym samym miejscu dopiero w 1771 r.⁴¹, co nie jest w pełni prawdziwe. Wizytacja z 1781 r. podaje wprawdzie tę datę, ale jeśli jednocześnie dowiadujemy się o istnieniu od 1703 r. towarzystwa różańcowego, co by wskazywało na istnienie jakiegoś budynku kościelnego między tymi datami, zwłaszcza, że w innych częściach relacji mówi się o wyposażeniu, które było w starym kościele i zostało przeniesione do nowego lub złożone w kościele św. Barbary⁴². Odbudowany kościół wzniesiony był z drewna, na kamiennym fundamencie licowanym cegłą, z dwiema wieżami. Spalił się on w 1826 r., po czym w roku 1840 wybudowano kolejny drewniany kościół, który istniał do 1914 r.⁴³ M. Łodyńska-Kosińska podaje, że kościół odbudowano „mniej więcej w tym samym miejscu”, co nie jest prawdziwe, albowiem na planach z 1840 i 1920 r. kościół oznaczony jest nad Orzycem, w północnej części osady⁴⁴ i stan ten zaistniał zapewne wcześniej, właśnie po 1826 r., na co wskazuje pismo Komisarza Województwa Płockiego z 1827 r.⁴⁵ Spalony kościół został ponownie odbudowany z drewna, po czym, po wybudowaniu w latach 1932-1939 nowego, został rozebrany i przeniesiony do Skierkowitz. Ten ostatni, istniejący do dziś murowany kościół wzniesiono na przedmieściu, przy drodze wiodącej do Przasnysza.

Poza miastem, przy drodze wiodącej do Ciechanowa, położony był drugi kościół pod wezwaniem św. Barbary, również otoczony cmentarzem. Fundowano go w 1581 r.

²⁹ MRPS, vol. V/1, nr 1505; nadanie wieczyste nastąpiło w 1553 r., MRPS, vol. V/2, J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska eds., Warszawa 1961, nr 5004. Brat Jana, Mikołaj był arcybiskupem gnieźnieńskim.

³⁰ MRPS, vol. IV/1, nr 7488. Nartowski zaś nabył je w 1538 r. z rąk Jakuba Płoskiego, MRPS, vol. IV/3, Warszawa 1915, nr 19284, 19496.

³¹ O dziejach tej rodziny pisze M. ŁODYŃSKA-KOSIŃSKA, *op. cit.*, p. 212-213, patrz też K. NIESIECKI, *Herbarz polski*, vol. 3, J. N. Bobrowicz ed., Lipsk 1839, p. 471-473.

³² Lustr. 1565, indeks.

³³ *Lustracje województwa mazowieckiego XVIII wieku*, vol. 1 1617-1629, A. Wawrzyńczyk ed., Warszawa 1968, p. 54; Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej cyt. ASK) 46, sygn. 149, k. 232v.

³⁴ *Lustracje województwa mazowieckiego XVII wieku*, 2 1660-1661, (dalej cyt. Lustr. 1660), A. Wawrzyńczyk ed., Warszawa 1989, p. 143.

³⁵ AGAD, ASK 46, sygn. 165, p. 141 (Lustracja z 1789 r.)

³⁶ *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV-XVI w.*, vol. II *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429-1433*, A. Włodarski ed., Pomniki Prawa, vol. VI, Warszawa 1930, nr 187.

³⁷ Lustr. 1565, p. 38; Lustr. 1660, p. 143.

³⁸ Lustr. 1565, p. 39.

³⁹ Podaję za M. ŁODYŃSKĄ-KOSIŃSKĄ, *op. cit.*, p. 221.

⁴⁰ *Ibidem*; Lustr. 1660, p. 143.

⁴¹ M. ŁODYŃSKA-KOSIŃSKA, *op. cit.*, p. 211, 219, widoczny na „planie Kłokockiego”, patrz niżej.

⁴² *Materiały do dziejów...*, p. 68-76. Na mapie S. Suchodolskiego, *op. cit.*, kościół ten nie jest oznaczony, chyba że uznamy, że kartograf oznaczył go bez opisu, takim samym znakiem, jak kościół św. Barbary, w południowo-wschodniej części miasta, między drogami do Ciechanowa i Ryk. Może jednak w czasie pomiarów nie został jeszcze odbudowany.

⁴³ J. OS[IECKI], *op. cit.*, nr 27, p. 2.

⁴⁴ T. DE VIEBIG, *Janów. Plan sytuacyjny gruntów wójtostwa Janów i Młynarskich położonych w Gubernij Płockiej...*, 1840, AGAD, Kart. 333-43; A. KUNCEWICZ, *Plany przeglądowe miast polskich*, seria I, Warszawa 1929, p. 17, nr 22 z błędnym podpisem Janowo Łomżyńskie. Natrafiono tu ostatnio na szkielety ludzkie, pochodzące z cmentarza przykościelnego.

⁴⁵ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej cyt. KRSW), vol. 4344, k. „pogorzały Kościół nowo wybudował w punkcie B, który w widoku ozdoby Miasta przyniesie”.

i jak sądzę jego wezwanie należy wiązać z osobą Barbary Szeńskiej, córki Zbożnego Dzierzgowskiego⁴⁶. Nie wiadomo, czy został on zniszczony w czasie potopu, albowiem oznaczony jest na mapie S. Suchodolskiego⁴⁷. Nowy kościół wzniesiono w 1770 r. w miejscu starszego, zrujnowanego i istniał on jeszcze w połowie XIX w.⁴⁸ Był to obiekt drewniany, na ceglanej podmurówce. Miał dwie wieże z dwoma dzwonami, a także dwie małe piwnice wymurowane z cegieł.

Wśród budowli użyteczności publicznej istniejących w dobie nowożytnej wymienione są w źródłach zabudowania wójtostwa oraz drewniany ratusz, zapewne wzniesiony w XVIII w., istniejący do pożaru w 1826 r.⁴⁹ Był to budynek piętrowy z trzema kramami na dole.

Parafia janowska należała do dekanatu janowskiego i obejmowała oprócz miasta 12 wsi. Wizytacja z 1781 r. notuje obecność w Janowie 25 dysydentów (protestantów) i 110 Żydów oraz 1333 katolików⁵⁰. Na początku lat sześćdziesiątych XIX w. mieszkało tu 1616 mieszkańców, w tym 11 ewangelików, 626 Żydów i istniała synagoga⁵¹. Władze carskie w latach 1815-1819 przystąpiły do wydzielania w miastach rewirów przeznaczonych wyłącznie dla Żydów. Przy tej okazji powstał pierwszy (zachowany?) plan Janowa, sporządzony zapewne przez geometrę powiatowego Kłokockiego⁵².

Drewniane miasto trawione było pożarami. Pierwszy ze znanych miał miejsce w 1533 r., po czym miasto otrzymało przywilej od Zygmunta Starego i podniosło się z upadku⁵³. Kolejny pożar strawił je w czasie najazdu szwedzkiego wraz z kościołem, łaźnią i postrzygalnią. W czasie lustracji 1660 r. w mieście było tylko 6 domów, nikt nie uprawiał należących do miasta włók, nie warzył

piwa, oba młyny były opustoszałe. Upadł handel bydłem i mięsem, a co za tym idzie zabrakło dochodów z ceł⁵⁴. Ze zniszczeń tych miasto podnosiło się powoli, otrzymując kolejne przywileje królewskie⁵⁵. W 1663 r. liczyło 10 domów, w 1777 r. 150, a w 1797 r. już 183⁵⁶. W 1820 r. tylko trzy więcej, w tym 4 murowane⁵⁷. Dwa kolejne pożary wybuchły w 1826⁵⁸ i 1855 r., aliści upadek miasta nastąpił wraz z odebraniem mu prawa miejskiego przez rząd carski w 1869 r., z motywacją, iż jest to *osiadłość nie mająca charakteru miejskiego*⁵⁹. Kolejna, istotna zmiana w dziejach Janowa nastąpiła w 1954 r., gdy to na skutek nieprzemyślanych decyzji administracyjnych oderwano północną część Mazowsza i przyłączono do województwa olsztyńskiego.

Zachowany „plan Kłokockiego” z 1819 r. odzwierciedla, zdaniem M. Łodyńskiej-Kosińskiej, nie tyle pierwotny układ miasta, który przedstawiał „zapewne organicznie rozwinięte skupisko domów wokół placu targowego, o układzie podłużnym lub centralnym”⁶⁰, co renesansowe założenie *città ideale* powstałe zapewne z inspiracji Szczęsnego Zbożnego Dzierzgowskiego, między 1550-1565 r. Istota tego założenia sprowadzała się do układu ulic odchodzących promieniście z narożników rynku, na przedłużeniu przekątnych kwadratu rynkowego o bokach około 80 m. Badaczka ta uważa, że do zmiany tego układu ulic doszło po pożarze w 1826 r.⁶¹

Wzmiankowany wyżej plan miasta z 1920 r. ukazuje typowy układ lokacyjny, z prostokątnym rynkiem (120 x 180 m) i ulicami odchodzącymi pod kątem prostym w jego narożnikach. W kształcie tym zachował się on do dziś. Zniszczeniu uległa tylko południowo-wschodnia pierzeja rynku, w miejscu której wzniesiono bunkier

⁴⁶ Była żoną Andrzeja Firleja, zmarła po 1588 r. Imię Barbary nosiła także jej babka, matka Anny Szeńskiej, żony Szczęsnego Dzierzgowskiego, zmarła w latach 1580-1588.

⁴⁷ Datę fundacji podają za M. ŁODYŃSKA-KOSIŃSKA, *op. cit.*, p. 221. Z całą pewnością nie była to kaplica, jak sądzi ta badaczka, o czym świadczy opis zawarty w wizytacji z 1781 r., *Materiały do dziejów...*, p. 81; S. SUCHODOLSKI, *op. cit.*; o „planie Kłokockiego”, patrz niżej.

⁴⁸ J. OS[IECKI], *op. cit.*, nr 29, p. 2.

⁴⁹ AGAD, KRSW, vol. 4344, k. 529-532.

⁵⁰ *Materiały do dziejów...*, p. 69.

⁵¹ SGKP, vol. 3, p. 433.

⁵² M. ŁODYŃSKA-KOSIŃSKA, *op. cit.*, p. 205-206; AGAD, KRSW, vol. 4343, k. 270-271 oraz 272 tzw. „plan Kłokockiego”, czyli *Plan miasta Janowa mający służyć do projektu Przeniesienia Żydów w oddzielne Rewiry*. J. OS[IECKI], *op. cit.*, nr 27, p. 2 wspomina o mapie gruntów Janowa z 1763 r., która w latach 1821-1828 była przedstawiona w Prokuraturii Generalnej. Nie wykluczone, że zawierała ona również plan miasta.

⁵³ MRPS, vol. IV/2, Warszawa 1912, nr 16850, obejmował on zwolnienie z wszystkich powinności, z wyjątkiem czopowego.

⁵⁴ Lustr. 1660, p. 143-145.

⁵⁵ W 1755 r. od Augusta III w 1758 r. i od Stanisława Poniatowskiego w 1777 r., który zwiększył liczbę jarmarków do ośmiu rocznie.

⁵⁶ S. PAZYRA, *op. cit.*, p. 395.

⁵⁷ AGAD, KRSW, vol. 4206, k. 66-70; Wedle M. BALIŃSKIEGO, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, vol. 1, Warszawa 1843, p. 525 w latach czterdziestych XIX w. miasto było całkowicie zbudowane z drewna.

⁵⁸ Opis zniszczeń odnajdujemy w relacji burmistrza Janowa, skierowanej do komisarza Obwodu Przasnyskiego, AGAD, KRSW, vol. 4344, k. 529-532.

⁵⁹ *Dziennik Praw* 69, 1869, nr 239, p. 471, 473.

⁶⁰ M. ŁODYŃSKA-KOSIŃSKA, *op. cit.*, p. 210.

⁶¹ *Ibidem*, p. 206, 214-222. Miało to pozostawać z jednej strony w związku z ówczesną pozycją rodu Dzierzgowskich i powiązaniem z dworem królewskim, z drugiej z pozostawieniem Mazowsza w rękach królowej Bony.

handlowo-usługowy, w którym, o dziwo, działa jeszcze biblioteka. Brak również starego kościoła, przeniesionego, jak wspomniano wyżej, na przedmieście. Pojedyncze wyrwy w starej zabudowie powstały na skutek wzniesienia budynków urzędów państwowych, między innymi poczty.

W prawie nieskażonym układzie zachowały się ciągi wąskich działek i ich zabudowa (pl. 61.1), z ulokowanymi na krańcach charakterystycznymi przejezdnyimi stodołami z bramami wychodzącymi na ulicę Tylną oraz na dawną ulicę Kocią. Stodoły te, połączone ścianami, tworzyły zwarty ciąg zabudowy, zabezpieczając dobytek mieszczan i broniąc go przed rabusiami (pl. 61.2).

Dzisiejsza zabudowa miejska pochodzi tylko w części z końca XIX w. i okresu przedwojennego. Sporo budynków gospodarczych powstało w latach trzydziestych obecnego wieku, o czym informują umieszczone na nich daty.

Przedstawione wydarzenia z dziejów Janowa z pewnością nie wyczerpują problematyki badawczej. Bardzo interesująca teza M. Łodyńskiej-Kosińskiej możliwa będzie do weryfikacji jedynie w trakcie badań wykopaliskowych, albowiem „plan Kłokockiego” nie odwzorowuje rzeczywistości topograficznej, a tym samym stawia pod znakiem zapytania prawidłowość obrazu układu urbanistycznego. Przeprowadzenie badań wykopaliskowych ułatwią niewielkie rozmiary pierwotnego założenia miejskiego i możliwość usytuowania wykopów na obszarze rynku. Z pewnością dostarczą one danych o czasie powstania osady i wielu wiadomości o kulturze materialnej ludności tego niewielkiego miasteczka mazowieckiego, ciekawej również z powodu jego granicznego położenia.

Młyn Janowski

Jak wspomniano wyżej, na gruntach należących do miasta wzniesiono dwa młyny. Pierwsza wiadomość o założeniu młyna pochodzi z 1443 r., gdy to książę Bolesław IV zezwolił Janowi Luczkowi z Janowa na jego budowę na surowym korzeniu na rzeczce Orzyc pod Janowem, nadając trzy morgi ziemi, jedną pod uprawę i dwie na łąki⁶². Następnie dowiadujemy się o założeniu przy młynie stawu rybnego, zasilanego w wodę specjalnie wykopanym rowem⁶³. Niestety lokalizacja tego młyna nie została ustalona.

Kolejna wiadomość pochodzi z 1471 r., gdy książę Janusz II zezwolił Maciejowi z Kargoszyna (dzisiejszego Mężenina-Węglowic położonego nad Soną, na południowy wschód od Ciechanowa) na wybudowanie młyna⁶⁴. Wzniesiono go osiemset metrów na zachód od rynku

w Janowie, przy brodzie Sgiersk, w miejscu, w którym od 1343 r. zbiegały się trzy granice: księstwa płockiego, księstwa mazowieckiego i państwa krzyżackiego (pl. 61.3). Lokalizację tę umożliwił inny dokument, w którym książę płocki Kazimierz, wyraża zgodę na posadowienie młyna i sadzawki na Orzycu koło Janowa, w ziemi zawkrzeńskiej, *in rippam suam aggerem aponere*, bowiem w tym miejscu północny brzeg rzeki należał do księcia płockiego. Przy nim powstał w 1474 r. folusz⁶⁵. Młyn spiętrzając wodę na przestrzeni około 1 km, powodował zalewanie łąk i pastwisk okolicznej szlachty⁶⁶.

Wiadomości o Młynie Janowskim nie są obfite. W 1565 r. miał on dwie młynice, czyli dwie izby robocze lub dwa osobne budynki, a w nich po jednym kole walnym, co oznacza, że był to młyn podsiębierny. W czasie potopu szwedzkiego młyn opustoszał, co odnotowano w lustracji z 1660 r. W końcu XIX w. istniał tu jeden budynek, a młynarz posiadał 20 morg ziemi i 10 morg nieużytków. Zebrane w czasie badań terenowych informacje mówią, że Młyn Janowski istniał do początku XX w., gdy to odziedziczył go zięć ostatniego młynarza i zaprzepścił schedę. Można zatem powiedzieć, że młyn pracował przez blisko 500 lat, obsługując nie tylko Janowo, ale i okoliczne wsi.

Istnienie przeprawy i młyna (pl. 61.3) wymusiło wybudowanie grobli umożliwiającej wygodny dojazd do nich od północy, od strony skarpy doliny rzeki. Nie udało mi się ustalić, kiedy to nastąpiło. Wizerunek grobli odnajdujemy na wspomnianym wyżej planie wójtostwa janowskiego z 1840 r., przy czym jej północno-wschodni skraj wytycza granicę państwową. Grobla w doskonałym stanie przetrwała do dziś. Nie można tego powiedzieć o zabudowaniach młyńskich. Już ich nie ma, a jedynym świadectwem istnienia młyna są stawy młyńskie (pl. 61.4), w których zachowały się resztki pali wzmacniających brzegi oraz dwa niewielkie wyniesienia terenowe, kryjące w sobie ruiny zabudowań młyńskich, a być może i coś więcej.

Myślę, że nie od rzeczy byłoby przeprowadzenie przy Młynie Janowskim badań wykopaliskowych. Po pierwsze dlatego, że bród na Orzycu leżał na liczącym się szlaku komunikacyjnym, jak świadczą brzońce go od północy wały podłużne. Po drugie, działał on przez bardzo długi czas, a tego typu obiekty gospodarcze sporadycznie były badane przez archeologów. Być może uzyskalibyśmy odpowiedź na pytanie, czy bród Sgiersk należał do grupy średniowiecznych brodów kamiennych, czyli wybrukowanych, umożliwiających sprawną przeprawę, za czym zdają się przemawiać kamienie tkwiące w wyschniętym korycie Orzyca, choć równie dobrze

⁶² MK 6, 24v-25; 4, 28v, 110; 3, 288.

⁶³ MK 3, 288; 4, 110.

⁶⁴ MK 6, 6; 6, 117.

⁶⁵ MK 5, 9v oraz MK 6, 64v.

⁶⁶ J. OS[IECKI], *op. cit.*, nr 28, p. 2.

wybrukowanie brodu mogło nastąpić znacznie później. Zapewne udałoby się bliżej określić czas jego funkcjonowania, a zwłaszcza dolną granicę chronologiczną, gdyż nie jest wykluczone, że zachowały się jakieś materialne pozostałości po popasach, jakie zwyczajowo czyniono przy brodach, na przykład ślady ognisk, potłuczone naczynia, zagubione przedmioty. To z kolei przyczyniłoby się do uściślenia datowania otaczającego bród wału podłużnego.

Orzyc

Powróćmy do Orzyca. Wędrując po pagórkach i podmokłych łąkach Poborza, najbardziej na północ wysuniętej części Zawkrza, raz po raz, obok niezwykle interesujących wiadomości uzyskiwanych od przedstawicieli starszego pokolenia tamtejszej ludności, natrafiałam na brak zainteresowania rodzimą ziemią u ludzi młodszych. Ginie nie tylko wiedza o dziejach regionu, ale i zatarciu ulegają istniejące setki lat nazwy terenowe i hydronimy. Jest to związane z ruchami ludnościowymi, opuszczaniem wsi przez młodzież, osiedlaniem się przybyszów i chyba zanikiem tradycyjnych wartości kulturowych.

Oswajanie krajobrazu czytelne w bogactwie nazw nadawanych jego elementom od chwili osiedlenia się tu pierwszych Słowian, zostało w ostatnim okresie przerwane i ulega postępującej degradacji. Nazwy własne małych cieków są zastępowane nazwami pospolitymi, takimi jak struga bądź rów. Przykładem może być odcięte w XIV w. koryto Wkry, które jeszcze w XIX w. nazywano Wkrą lub Martwicą, a obecnie już tylko Rowem. Podobnie jest z Siemnicą, lewym dopływem Orzyca. Niewielka jest też nasza wiedza o dziejach rzek, zwłaszcza tych mniejszych. Przykładem może być wspomniana Wkra, o zmianie koryta której nic nie wie większość archeologów, historyków, toponomastów, a nawet geografów, błędnie utożsamiając jej górny bieg z lewym dopływem Nidą, zwaną później w dolnym biegu Działdówką, podczas gdy w rzeczywistości Wkra miała swe źródła na południowym stoku Góry Dylewskiej⁶⁷.

Mało znane są również dzieje Orzyca, prawego dopływu Narwi⁶⁸. Tymczasem jest to jedna z ciekawszych rzek Starego Mazowsza. Orzyc wypływa z rozległego bagna Niemyje, które rozpościerało się w średniowieczu między wsiami Dębsk, Grzybowo, Windyki, Rukały, Wąsosze, Grzebsk i w przeciwieństwie do innych dopływów Narwi, płynie początkowo na północ. Piszący w latach

trzydziestych historyk amator Józef Ostaszewski podawał, że jeszcze na początku naszego stulecia trudno było się rozpoznać w jego korycie, które czytelne stawało się dopiero koło Grzebska⁶⁹. Potwierdza to wizerunek Orzyca na części map z XIX w., na których jako górny bieg tej rzeki oznaczano jej lewy dopływ Wiewnię/Wieczfniankę lub uważano, że płynie on podziemną rzeką, aż za Grzebsk, co znalazło swój wyraz nawet w opracowaniach geograficznych i encyklopedycznych⁷⁰.

Orzyc w górnym biegu płynie w rozległej, zabagnionej dolinie, która choć zmeliorowana, jest nadal przystanią dla setek żurawi (pl. 62.1). Po 25 km spływu, przed Szczepkowem-Giewartami, rzeka gwałtownie skręca na wschód, zwężając swą dolinę do około 200 m i kiedyś płynęła meandrami, aby po dalszych 10 km już łagodniej zmienić bieg na południowo-wschodni. Na tym równoleżnikowym odcinku, jak wspomniano wyżej, w średniowieczu funkcjonował był bród Sgiersk (pruski *Singurbrast*, czyli Szczygli Bród), broniony przez *Stary Wał* i zapewne gród w Komorówgrodzie, a następnie lokowano tu Janowo i zbudowano Młyn Janowski. Minąwszy Janowo rzeka znów rozlewała się w szerokiej, zabagnionej dolinie, meandrując lub płynąc roztoką, czyli kilkoma korytami. Po 143 km spływu, koło wsi Przeradowa, Orzyc uchodził do Narwi.

Orzyc był typową rzeką nizinną, o małym spadku i mimo zabagnionej doliny, wedle przekazu wizytacji z 1781 r. wysychał w suche lata. Tak było do lat trzydziestych naszego wieku, gdy podjęto prace nad regulacją jego biegu i osuszaniem doliny. Początkowo, ze względu na graniczny charakter odcinka równoleżnikowego odbywało się to powyżej i poniżej Janowa. Ponownie prace te podjęto w latach siedemdziesiątych. Rzekę wyprostowano, wykopując kanał szeroki na kilkanaście metrów (pl. 62.2). Od tej pory Orzyc, który w środkowym biegu, w czasie przyboru wód potrafił rozlać się na 2-3 km, płynie w głębokim kanale. Poziom wody w rzece, co kilka kilometrów, jest regulowany zastawkami. Wystarczy jednak większa ulewa, a kanał przemienia się w rwący żywioł szarpący brzegi, zalewający przyległe łąki i przemieniający je w niedostępne bagna. Dzieje się tak, ponieważ nadzór odpowiednich służb pozostawia wiele do życzenia. Prace melioracyjno-regulacyjne przysporzyły wprawdzie setek hektarów łąk, ale jednocześnie całkowicie zniszczyły naturalne piękno krajobrazu. Stare koryto rzeki zostało poprzerywane, a pozostałe po nim zakola i roztoki powoli wysychają i zarastają. Ich bieg często znaczą już tylko krę-

⁶⁷ E. KOWALCZYK, *Tajemnica rzeki Wkry*, Mówią wieki 31, 1988, nr 2, p. 33-35. Osąd powyższy znalazł potwierdzenie w hasle *Nida* w S. w. płock., fasc. 3, p. 209-210.

⁶⁸ Hasła tego zabrakło w S. w. płock., fasc. 3.

⁶⁹ J. OSTASZEWSKI, *Z dziejów mławskiego Mazowsza. Szkic historyczny*, Mława 1934, p. 93.

⁷⁰ C. A. KUEMMELE, *General Karte von dem Preussischen*

Staate... in 24 Blättern, skala 1:60 000, Halle 1820, sec. 12; C. B. [IERNACKI], *Orzycz*, in: *Encyklopedia powszechna*, vol. 20, Warszawa 1965, p. 98; J. W. RADWAŃSKI, *Krótki zarys rzek polskich*, Lwów 1908, p. 88 podaje, że Orzyc bierze początek z dwóch rzek, jednej wypływającej w okolicach Peplówka (Wiewnia – E.K.) i drugiej mającej źródła koło Sławogóry (Orzyc – E. K.), łączących się pod Wasilami.

te pasma olszyn. Taki los spotkał też najbliższą okolice Młyna Janowskiego.

Dlaczego jednak rzeka ta jest tak ważna dla dziejów północnego Mazowsza? Przyczyn jest kilka, natury geograficznej i historycznej. Oto na znacznej długości Orzyc lub raczej jego dolina uznawana bywa za granicę kilku regionów geograficznych. I tak, jeszcze kilka lat temu przyjmowano, że lewy skraj doliny odcinka równoleżnikowego wyznacza granicę między Wzniesieniami Mławskimi, należącymi do Niziny Północnomazowieckiej, a Równiną Mazurską, należącą do Pojezierza Mazurskiego. Obecnie granicę tę przesunięto nieco na północ. Dalej natomiast przyjmuje się, że prawy skraj doliny tej rzeki na odcinku południowo-wschodnim, aż po okolice Drażdżewa, wyznacza granicę między Wzniesieniami Mławskimi a Równiną Kurpiowską, należącymi do Niziny Północnomazowieckiej⁷¹. Ten podział stał u podstawy wydzielonych przez Jana Tyszkiewicza antroporegionów dorzecza Narwi. Wzdłuż Orzyca poprowadził ten badacz granicę między subregionem ciechanowskim antroporegionu Mazowsza pierwotnego, a subregionem Równiny Kurpiowskiej, należącym do antroporegionu Mazowsza nadnarwiańskiego⁷². Inaczej mówiąc Orzyc wyznaczał w średniowieczu granicę między słabo zasiedloną, silnie zalesioną północną częścią ziemi ciechanowskiej, a penetrowanymi gospodarczo puszciami północnego dorzecza środkowej Narwi.

Inaczej ma się sprawa z górnym, południkowym biegiem tej rzeki. Wydawałoby się, że rozległe bagna w źródłach i szerokie, zabagnione doliny Orzyca i części jego dopływów powinny stanowić zaporę dla osadnictwa. Tymczasem było odwrotnie. Bardzo wcześnie spostrzeżono, że ten odcinek Orzyca był osią osadniczą już dwa tysiące lat temu w dobie kultury przeworskiej, a później we wczesnym średniowieczu. I jakkolwiek brak nam pełnej wiedzy o rozprzestrzenionym tu osadnictwie z obu tych okresów, to wiemy, że już na początku XI w. wybudowano na prawym brzegu rzeki, u ujścia Tamki, gród w Tańsku-Przedborach⁷³, a drugi gród w Grzebsku (pl. 62.3), zapewne nieco młodszy, położony był niewiele dalej na północ, na lewym brzegu Orzyca, u ujścia rzeczki zwanej w XIV w. *wassern Grobisen*⁷⁴. Wokół obu grodów skupiały się osady i cmentarzyska, a idący prawym skrajem doliny szlak drogowy z Ciechanowa, zmierzał przez

okolice grodu w Grudusku do brodu Sgiersk, w którego pobliżu znajdował się trzeci, nieodnaleziony obiekt obronny – *Comorowigrod*, i podążał dalej na tereny pruskie. Z jego biegiem związane jest znalezisko skarbu srebrnego z Brzozowa Nowego, zdeponowanego po 1031 r.⁷⁵ Do grodu w Grzebsku podążał również inny szlak idący z Płocka, mający w okolicach grodu w Stupsku połączenie z Ciechanowem. Oba szlaki łączyły się koło Grzebska i jak się przypuszcza, istniał tam inny bród na Orzycu.

Wydarzenia polityczne, a głównie ekspansywna terytorialnie polityka Zakonu Krzyżackiego spowodowały, że w 1343 r. doszło do wyznaczenia granicy linearnej między Mazowszem księcia Siemowita II a państwem zakonnym. Poprowadzono ją między innymi wzdłuż równoleżnikowego biegu Orzyca, poczynając od brodu Sgiersk aż po okolice późniejszych Chorzeli, gdzie nieco na północ od tego miasta znajdował się, poświadczony w pierwszej połowie XIV w. kolejny bród, o którego istnieniu informuje nazwa *Przybrody* pojawiająca się w dokumentach krzyżackich⁷⁶. W wyniku tego rozgraniczenia w państwie krzyżackim znalazły się północne krańce Mazowsza, między innymi położony po lewej stronie Orzyca las *Raduka* oraz *Przybrody*. O ich zwrot upominał się bezskutecznie Janusz I po bitwie grunwaldzkiej. Wyznaczona wzdłuż Orzyca granica obowiązywała do 1945 r.

Z tym jej odcinkiem związana jest pewna ciekawostka, będąca przyczynkiem do badań nad linearnym wyznaczaniem granic państwowych. Oto, wbrew temu co się pisze, Orzyc nie zawsze wytyczał granicę państwową. Rzeka ta silnie meandrowała, a to powodowało co jakiś czas, odcięcie kolejnego zakola i zmianę jej koryta. W konsekwencji nadrzeczne łąki zmieniały swe położenie. Na przykład łąka prawobrzeżna, stawała się lewobrzeżną, zmieniając przy tym przynależność państwową. Wynikały z tego spory własnościowe, mające wymiar przygranicznych nieporozumienia państwowych. Materialne ślady uregulowania ich odnajdujemy na wspomnianym planie wójtostwa janowskiego z 1840 r. Oto w dolinie zalewowej Orzyca natrafiamy na kilka kopców granicznych, posadowionych w dawnym korycie rzeki, pod północną skarpią doliny zalewowej. To one w rzeczywistości wyznaczały granicę własnościową, a co za tym idzie państwową. Niestety nie udało mi się ich odnaleźć. Być może zostały znielowane w czasie prac melioracyjnych.

⁷¹ Porównaj mapy dołączone do prac J. KONDRACKI, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1967; *Idem*, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978; *Idem*, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994; oraz *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, M. Najgrodzki ed., Warszawa 1993-1996, mapa nr 53.3.

⁷² J. TYSZKIEWICZ, *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Warszawa 1975, p. 169-176.

⁷³ Datowanie to nie jest potwierdzone metodą dendrochronologiczną.

⁷⁴ Szerzej o tej nazwie E. KOWALCZYK, *Z badań nad pograni-*

ciem mazowiecko-pruskim i krzyżackim, KwHKM 45, 1997, nr 3-4, p. 392-394.

⁷⁵ A. GUPIENIEC, T. i R. KIERSNOWSCY, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia. Materiały*, Wrocław 1965, p. 12-13 nr 12.

⁷⁶ NKDM, nr 248, 257. Bród ten znajdował się na szlaku wiodącym z Ciechanowa przez Krzynowłogę i dalej przez obszary puszczańskie do Prus, na Jaćwież i Czarną Ruś. E. KOWALCZYK, *Z badań nad pograniczem...*, p. 394-395; *Eadem*, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, Kwart. Hist. 106, 1999, nr 1, p. 5, 6, 11.

Jeszcze dalej, w dolnym biegu Orzyca znajdowała się poświadczona najwcześniej, bo około 1065 r., przeprawa w Makowie na szlaku wiodącym z Płocka do Wizny i dalej na Ruś, Jaćwież i Litwę. Dochody z niej czerpane, jak również z przepraw na Wkrze (w dzisiejszym Pomiechowie) i przy Wiźnie, pozostawały w tym czasie w ręku klasztoru benedyktyńskiego w Mogilnie⁷⁷.

Jednakże nie tylko równoleżnikowy odcinek Orzyca był granicą państwową. To samo stało się udziałem jego górnego, południkowego odcinka. Być może po raz pierwszy doszło do tego w wyniku podziału Mazowsza między synów Siemowita I – Konrada II i Bolesława II, w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XIII w.⁷⁸ Podział ten zlikwidowany po bezpotomnej śmierci Konrada II w 1294 r., zaistniał na nowo po śmierci Bolesława II w 1313 r. W ten sposób górny Orzyc stał się granicą między księstwem płockim Waclawa (następnie jego syna Bolesława III) a księstwem mazowiecko-rawskim Siemowita II, później granicą księstwa i województwa płockiego. Jakkolwiek opis tej granicy, na interesującym nas odcinku, znamy dopiero z dokumentu zastawu z 1384 r., to dowodnie bród Sgiersk w roli postulo-

wanego punktu granicznego występuje już w latach trzydziestych XIV w. W niemieckiej wersji tego dokumentu natrafiamy na próbę przechwycenia brodu Sgiersk przez Zakon. Czytelne jest we fragmencie, w którym początek granicy na Orzycu przesunięto o około 1,5 km na zachód od brodu, do ujścia Siemnicy⁷⁹. Ustalona granica szła od brodu w górę Orzyca, aż do jego źródeł, następnie przez bagno Niemyje do źródeł Łydyni i tą rzeką do ujścia do Wkry. Była to wschodnia granica Zawkrza, zastawionego Zakonowi przez księcia płockiego Siemowita IV. Zastaw ten trwał do 1399 r. oraz ponownie w latach 1407-1411 i ostatecznie przyczynił się do powstania nowej jednostki terytorialnej – ziemi zawkrzeńskiej, ograniczonej od zachodu Wkrą, a od północny granicą państwową z 1343 r.

Na zakończenie dodajmy, że od 1954 r. większa część obszaru wokół południkowego i równoleżnikowego biegu Orzyca (gm. Janowiec Kościelny i Janowo) nie leży już na Mazowszu, bowiem na skutek urzędniczych manipulacji znalazła się w województwie olsztyńskim, a zamieszkująca ten obszar ludność powoli traci świadomość swej tysiącletniej przynależności do tej prowincji.

⁷⁷ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, vol. IV, T. Zakrzewski ed., Poznań 1881, nr 3.

⁷⁸ E. SUCHODOLSKA, *Dzieje polityczne (Połowa XIII – połowa XIV w.)*, in: *Dzieje Mazowsza*, p. 186-187.

⁷⁹ H. HARMJANZ, *Volkskunde und Siedlungsgeschichte Altpreussens*, Berlin 1936, p. 54.

1

2

3

4

1. Janowo, zachodnia pierzeja rynku, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).
2. Janowo, stodoły wzdłuż ul. Tylniej, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).
3. Miejsce brodu Sgręsk i pozostałości Młyna Janowskiego, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).
4. Pozostałości stawu młyńskiego, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).

1

2

3

1. Rozległa, zabagniona dolina górnego Orzycy przed skrzyżowaniem na wschód koło Szczepkowa-Giewartów, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).
 2. Koryto Orzycy koło Młyna Janowskiego po regulacji, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).
 3. Grodzisko w Grzebsku, 1998 r. (Fot. E. Kowalczyk).

1

UNIWERSYTET WARSZAWSKI
 Biblioteka Instytut Archeologii
 Krakowskie Przedmieście 26/28
 00-927 Warszawa 64
 tel.: (22) 55-22-831, (22) 55-22-832
 POLSKA

2

1. Microscopic image of polishing traces on the tool ending. (Phot. by authors).

2. Stary Wal (Alte Wall) i Janowo z oznaczonym kościołem (Kirch) św. Barbary, na mapie granicy polsko-pruskiej S. Suchodolskiego z około 1705 r., w skali około 1:50 000. Mapa ma orientację południową, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem.